

Красимира МУТАФОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

„ТРАНСПЛАНТИРАНИЯТ АНАДОЛ?\": НОВИ РЕГИСТРОВИ ДАННИ ЗА ОСМАНПАЗАРСКА КАЗА

„ANATOLIA TRANSPLANTED?\": NEW REGISTER DATA ABOUT THE KAZA OF OSMAN PAZAR

The dynamically changing ethno-religious and demographic view of the region, which today we identify as Omurtag region, in the 15th and especially during the 16th–17th cc., is typical of the manner in which the Muslim enclaves in the Balkans were formed after the Ottoman occupation. The obvious interest towards these matters still have not reach the solving of the many disputable questions. There is still no answer to the question how all that happened over this region can prove the so called „Anatolia Transplanted” and the models of the demographic, religious and ethnical changes in the region Tozluk, that were given by M. Kiel. On the base of the statistic data from 9 tax inventories, the earliest of which dates from the 80-s of the 15th c. and the latest one is from the beginning of the 18th c., the author makes attempt to clarify some of the disputable questions. The comparative analysis of the vast and compact information that is taken from the register sources clearly points out the ways of the settlement development and the ethno-demographic changes. The denseness of the village network, the number of the tax-payers, as well as analyses of the toponymic data, given evidence that the processes of the Turk colonization, the migration of the local population are most intensive from the middle of the 15th c. till the first half of the next 16th c.

Key words: Ottoman Archives, detailed inventories of fiscal possessions, registers of sultan orders, Ottoman Empire, Kaza of Osman Pazar, Turk colonization, process of islamisation, Moslems, non-Moslems

Динамично променящият се етнорелигиозен и демографски облик на региона, който днес идентифицираме като Омуртагско, през XV и особено през XVI–XVIII в. е характерен за начина, по който се формират част от мюсюлманските анклавни Балканите след османското завоевание. Именно това обстоятелство привлича от доста време вниманието на изследователите, разработващи различни теми свързани със социално-икономическите, демографските и политическите процеси и промени в Североизточна България, в това число и в разглеждания от мен регион.

Въпроси, свързани с тази проблематика, са поставени още в първите проучвания и в опитите за съставяне на цялостна история на град Осман пазар (дн. Омуртаг) през 80-те години на XX в. (Стефанов 1935, Братованов 1981). Нов опит за изясняването им се прави в първи¹ и втори том² от поредицата изследвания, посветени на историята и културата на Омуртаг и Омуртагския край. Макар да се оползотворява публикуваният дотогава османски регистров материал, в някои отношения се стига дори до задълбочаване на съществуващите неясноти.

Така че подчертаният интерес към тези проблеми все още не е довел до решаване на много от спорните въпроси относно времето на възникване на Осман пазар, първоначалния център и териториалния обхват на прилежащата му каза през XVII и XVIII в., и най-вече не е дал отговор на въпроса доколко ставащото в региона би могло да бъде потвърждение на т. нар. „трансплантиран Анадол” или на моделите на демографски, религиозни и етнически промени в района на Тозлука, предложени от М. Кийл³.

С оглед на коментирания в изследването проблеми ще представя накратко тезата и резултатите от изследването на М. Кийл. Според автора реконструирането на селищната история на Тозлука в продължение на няколко века би могло успешно да илюстрира как функционира предложената от Колин Ренфрю теория за разпространението на индоевропейските език и култура през праисторическата епоха (Renfrew 1987). Според идеите на Колин Ренфрю, които са контрапункт на господстващата “миграционна теория” на Мария Гимбутас⁴, тази промяна се развива постепенно като поредица от малки вълни, поколение след поколение. В случая с Тозлука, този процес според М. Кийл може да бъде проследен поетапно на основата на османските данъчни описи от XV–XIX в. Макар този модел да е твърде отдалечен във времето и пространството от спора Гимбутас-Ренфрю, той, както изтъква М. Кийл, има предимството да е много добре документиран и може да послужи като пример за това как са протичали или поне как са можели да протекат такива процеси. Заедно с това “моделът на Тозлука” според него може да се използва, за да се оценят трансформациите, които настъпват в България в епохата на османотурското завоевание (Кийл 2005: 221–223). С оглед на това основната цел, която той си поставя, е на основата на регистровите данни да се изясни начинът, по който се стига до промяната в етнодемографската характеристика на региона: в резултат на “масирана колонизационна вълна на турци от Мала Азия”, която изцяло изместила и абсорбирала завареното българско християнско население, интерпретиран от “по-старото поколение български историци” като “катастрофична теория” и приложим към почти всички български земи или като следствие на много по-бавен процес на асимилация, изведен на преден план в по-късните изследвания относно етнодемографските промени в българските земи (Кийл 2005: 224–225).

На основата на сравнителен анализ на регистровите данни за периода XV–края на XVII в. М. Кийл стига до извода, че причината за ислямизирането и турцизирането на региона не се дължи нито на еднократно масово преселване, нито на насилствено покоряване, а на непрекъснато и трайно усядане на малки групи пришълци, поколение след поколение, както и на различна семейна структура (Кийл 2005: 234–235). Първите колонисти, засвидетелствани в описа от 1516 г., са юрүци-номади, а това от своя страна според автора е достатъчно да оправдае заключението, че “наистина част от Анадола е “трансплантирана” в България” (Кийл 2005: 229)⁵. В цялостен план процесите, довели до кардиналната промяна в етнорели-

гиозната характеристика на населението според М. Кийл са “една прекрасна илюстрация на теорията на Ренфрю, но нищо повече”, тъй като изследваният регион – Тозлука – е твърде малък, за да бъде представителен за много по-големи области (Кийл 2005: 235).

Компактният регистров материал, съхраняван в богатите колекции на Ориенталския отдел при Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в София и в Истанбулския османски архив, дава нови възможности за цялостно изследване на селищния и етнодемографски облик на Омуртаг и Омуртагско през XV–XVIII в. – регион, еднотипен като характеристика на населението с Тозлука. Тук е мястото да подчертая, че една голяма част от това документално богатство е издирена, преведена и включена в публикувания наскоро сборник с османски документи за Омуртаг и Омуртагско (Андреев, Калицин, Мутафова 2009).

В рамките на настоящото изследване се позовавам главно на този архивен материал, като наблюденията ми върху селищното и етнодемографско развитие в Османпазарска каза са изведени на основата на статистически обработените и обобщени данни от девет данъчни описа, най-ранният от които е от 80-те години на XV в., а най-късният – от началото на XVIII в.:

- съкратен (*иджмал*) регистър от 80-те години на XV век⁶;
- подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети и хасове, съставен в интервала 1524–1550 г. (между 11–20 *сафер* 931 (8–17.12.1524) г. и 1–10 *сафер* 957 (19–28.02.1550) г.⁷;
- подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове и вакъфи на територията на Никополски санджак, датиран по маргиналия от 963 (16.11.1555–3.11.1556) г.;
- *дефтер* на доставчиците на дребен рогат добитък от каза Шумен, съставен през последната десетдневка на *шабан* 981 (16–24.12.1573) г.⁸;
- поименен опис на пълнолетното мъжко население от селища в санджците Никопол и Силистра, вкл. и на каза Ала килиса, съставен с оглед облагането и освобождаването му от данъка *авариз*, съставен в интервала 1641–1660 г. (между 11–20 *ребиюлеввел* 1051 (20–29.06.1641) г. и 22 *шабан* 1070 (3.05.1660) г.⁹;
- *дефтер* относно събирането на данъка *авариз* от казите Айтос, Лозенград, Ахтопол, Ахъ Челеби, Шумен, Балчик, Варна и пр. за периода 1086–1089 (24.07.1675–23.02.1678) г.¹⁰;
- *иджмал дефтери* за извънредните данъци *авариз*, събирани в периода 1685–1691 г.¹¹ Извадката за Осман пазар се отнася за 9.09.1689–30.09.1689 г.;
- поименен списък на мюсюлмани от категорията *евляд-и фатихан*, подлежащи на мобилизация, съставен в 1108 (31.07.1696–19.07.1697) г.¹²;
- *дефтер* за джизиеото на немюсюлманите от казите Търнови, Хезарград, Ала килиса и Ески Джума от началото на XVIII в.¹³

Представеният регистров материал дава повече възможности за обстойно проучване на администрирането, териториалния обхват и селищното развитие на Омуртаг и Омуртагско от досега използвания в изследванията в няколко отношения.

На първо място с възможността за по-голям времеви диапазон – освен многократно интерпретираният в изследванията поименен *авариз* дефтер, съставен в интервала 1641–1660 г. (между 11–20 *ребюлеввел* 1051 (20–29.06.1641) г. и 22 *шабан* 1070 (3.05.1660 г.)¹⁴, обстойна информация предоставят и другите типове регистри, най-късният от които се отнася за първата четвърт на XVIII в.

От съществено значение за изясняването на някои все още спорни проблеми е предатирането на най-важните като пълнота на информацията дефтери, само частично използвани в някои от досегашните публикации. Имам предвид най-вече подробния описан регистър, съставен в интервала между 11–20 *сафер* 931 (8 – 17.12.1524) г. и 1–10 *сафер* 957 (19–28.02.1550) г., а не между 1541–1545 г., както се твърди в повечето изследвания (Радушев, Ковачев 1996: 16–17)¹⁵. Така най-ранната възможна поява на част от селищата в казата се измества поне с около две десетилетия.

Тук бих искала да подчертая, че при изследването на териториалния обхват на каза Осман пазар се наложи прилагането на т. нар. ретроспективен метод при обработката на данните от XV и XVI в., тъй като в посочения период каза с център Осман пазар все още не е била обособена. Подборът на селищата бе направен на основа на описа от 1641–1660 г., в който тази административно-териториална единица е вече факт. В предходния век обаче те са отнесени към нахиите Ала килиса и Герлово и са пръснати в границите на обширната Шуменска каза/нахия в санджак Никопол.

Съпоставителният анализ на обемната и компактна информация, извлечена от регистровия материал, сочи как в продължение на няколко века – от 80-те години на XV в. до началото на XVIII в., се стига до чувствително уплътняване на сравнително рядко населената територия през XV в. За динамиката на селищното развитие през тези няколко века е достатъчно да посоча общия брой на селищата в казата през XVIII в. – 102, при липсата на регистрирани населени места на територията на нахията при най-ранното ѝ споменаване през XV в. В описа от 80-те години на XV в. лаконично е отбелязано единствено: „*Обитават я юрюци, перакенде юрюци и ягджии – 114, приход – 820*” – факт, на който в изследванията все още не е дадено задоволително обяснение.

Неизяснен остава въпросът дали в основата на териториалния обхват на нахията могат да се търсят стари български феодални владения или доосмански административни формирования от времето на свободната българска средновековна държава. Твърдението, че територията на днешните общини Омуртаг и Антоново е имала ясно очертана вътрешна структура в периода на Второто българско царство и самостоятелна роля в държавното му и административно устройство през XIII–XIV в. (Чолов 1999: 93) се приема с резерви в османистичните среди¹⁶ и най-вече не намира потвърждение в състоянието на поселищния живот тук през XV и началото на XVI в. Засега единствено някои топонимични данни относно дн. с. Росица, което се среща под названията Деспотлар/Десботлу/Дес-

потлулар, дн. с. Добротица – вписано с названията Добриджелер/ Добраджджлар/ Добродиче, както и названието Добрика за дн. с. Рътлина (обл. Търговище), което обаче фигурира и с “друго име Съгърджа/ Съгърджлар” в описните данни, биха могли да бъдат евентуален ориентир в полза на подобна хипотеза.

Трудно е да се уточни и кога точно нахията придобива статут на каза, тъй като първото и единственото ѝ вписване като нахия е от 80-те години на XV в., а като каза започва да се споменава около век и половина по-късно – за първи път е отбелязана по този начин в *авариз* дефтера от 1641–1660 г.

Най-ранната възможна година, в която към казата вече са вписани селища, е 1524 г.¹⁷ – в подробния (*муфассал*) регистър са отбелязани трите села Хюсеинлер, Кулагуз, Диване Хамза, за които е споменато, че са “в Ала килиса, спадаща към [Шумну]”. В същия опис освен това фигурират и още 7 селища, които в по-късните описи административно принадлежат към Османпазарска каза.

С оглед на постепенното формиране на новия селищен облик на региона по-специално внимание заслужават данните от *муфассал* дефтера от 1555–1556 г., които в съпоставителен план с тези от 1524–1550 г. очертават сравнително по-плътна картина на селищната мрежа. Те фиксират 21 от селищата, които впоследствие спадат към “каза Осман пазарь с друго име Ала кинисе”. Около 100 години по-късно, в *авариз* дефтера от 1641–1660 г. към “каза Осман пазарь с друго име Ала кинисе” вече са вписани 74 селища.

Този впечатляващ „скок” в селищното развитие логично повдига няколко въпроса. На първо място въпроса за обхвата и количествените характеристики на тюркската колонизация. На второ – обработените регистрови данни открояват динамичните вътрешни миграции през втората половина на XVI и първата половина на XVII в. И на трето – настъпилата кардинална промяна в не малка степен се дължи и на процеса на превръщане на малките поселения и мезри в по-големи селища.

Масовият характер на тюркската колонизация и конкретните ѝ измерения са засвидетелствани категорично както в топонимичните, така и в антропонимичните регистрови данни. По-специално внимание с оглед на извеждане на социалната характеристика на колонистите заслужават допълнителните вписвания към имената на данъкоплатците. Още регистрациите от 1524–1550 и 1555–1556 г. разкриват една твърде разгърната в социално и институционно отношение ислямска общност, сред която се открояват: група на военните (т. нар. аскери класа); потомци на изтъкнати военачалници, участници в най-ранните завоевателни походи на Балканите, каквито са потомците на Тимюрхан¹⁸; административни чиновници; представители на знатни родове, считани за потомци от фамилията на Пророка – сейиди (ессейиди), *ал-и ресул*, шерифи¹⁹; лица, обслужващи мюсюлманския религиозен култ – имами, мюеззини, хагиби; рая към големи вакъфи, освобождавана от извънредни данъци. В някои регистрации се натъквам на частични сведения за

юруци, малки групи татари и др. (в съкратения регистър от 80-те години на XV век и в описа на джелебкешани от 1573 г.).

Показателен е фактът, че в началото на XVI в. и в 5-те селища с мюсюлманско население, спадащи към каза Ала Килиса, е регистриран подобен състав на обитателите. Към с. Мечюкджюлер например са вписани 11 еллиджии, 3 ешкинджии, 7 ягджии към имарета Мурадийе. Става въпрос за участници във военнопомощния корпус на юруците, задължени да издържат намиращите се на действителна служба бойци от формацията (еллиджии) и за производители на масло – ягджии, които принадлежат към категориите население със специален статут и задължения към централната власт. В селото са регистрирани 2 имама, за единия, от които е уточнено, че е *син на ягджия към имарета Мурадийе*, а за другия е отбелязано, че е определен за *шериф* въз основа на доказателства. Почти идентичен е съставът на жителите на с. Ахмед Диване (3 потомци на Тимюрхан, 1 *шериф*; 3 еллиджии, 1 ешкинджия, 4 ягджии към имарета Мурадийе, 1 *имам – еллиджи*), на с. Диване Хамза и с. Хюсеинлер. Въпроси относно характера на колонизацията поставя социалната характеристика на жителите на село Кулагузлар (дн. с. Крайполе), сред които фигурират 13 потомци на Тимюрхан, 7 шерифи (определени като такива въз основа на доказателства), 3 есейиди, 3 еллиджии и ешкинджии, 8 ягджии, 3 гюреджии²⁰ и рая от вакъфа на Евренос бей. Към казаното ще добавя, че вписаните обитатели към 18-те от общо 21 селища в следващата регистрация от 1555–1556 г., административно принадлежащи към каза Ала килиса през XVII в., като цяло повтарят състава на мюсюлманските общности в коментирания по-горе села.

Регистровите данни са категорични относно етнодемографския облик на региона и през следващия век. До края на XVIII в. в основната си част селищата са населени компактно с мюсюлмани.

Антропонимията на мюсюлманското население, отразена в коментирания регистри, е индикатор както за етническата, така и за специфично религиозната му принадлежност. Преобладаваща част от имената са с арабски произход, с подчертано предпочитание към кораничните имена – Али, Бали, Ибрахим, Иляс, Иса, Мехмеди, Муса, Мустафа, Хюсеин, Хасан, Хюсам, Хъзър, Хамза и пр. Не малка група съставляват и специфично тюркските и турски имена като Дурмуш, Дурхан, Съйлемиш, Севиндик, Тюркмиш, Орудж, Ердоуду, Турасъ и др. Като особеност, симптоматична за характера на тюркската колонизация в този край и най-вероятно за принадлежността им към дервишки братства, изповядващи мистичен ислям, би могъл да се определи относително високият процент на имена от персийски произход – Бахши, Бахшайиш, Пири, Шахин и пр.

В разглеждания от мен период най-пълна картина не само като селищен състав, но и като характеристика на населението, очертава богатата и разнородна информация на *авариз* дефтера от 1641–1660 г. До голяма степен това се дължи и на целта на съставянето му – облагането и освобождаването от извънредни данъци,

което изисква максимално прецизиране на описните данни. Сред регистрираните жители на 74-те селища на казата на първо място се открояват служителите в системата на ислямския култ – имами, хатиби, мюеззини, почти всички записани като сейиди или ессейиди – т. нар. потомци на пророка. Те, освен всичко друго, подсказват и сравнително плътната култова мрежа в региона в средата на XVII в. Класата на военните включва командири на войскови подразделения и участници в почти всички военни и военно-помощни формации в империята през този период: спахии, немалко от които живеят в селата на казата; различни съставки на провинциалното еничарство, ангажирано с производството, ремонта, съхраняването и транспорта на оръжия и боеприпаси, т. нар. *велед-и кул* (букв. „син на роб“) – младежите, които били набирани и подготвяни за еничарския корпус²¹ и пр.; мюселеми и др. Макар и в доста ограничен състав, в няколко от селищата са регистрирани и акънджии – с. Ягджълар, с. Чъкъркчълар, с. Дурмуш, с. Еглендже, с. Евлия. Заслужава внимание компактният състав на вписаните като *евляд-и фатихан* (букв. „деца на завоевателите“). Известно е, че членовете на тази военизирана формация на тюркското население са били групирани в ханета, всяко от които било задължено да издържа и изпраща по един пехотинец във войската. Според данните на поименния списък на тази категория, съставен на 31.07.1696 – 19.07.1697 г., в каза Осман пазаръ са вписани общо 395 души, принадлежащи към тази група и подлежащи на мобилизация.

Колкото до християнските села – вероятно още от края на XVI в. в границите на нахията влизат двете твърде големи за времето си дербенджийски села, чието население изпълнява охранителни функции, и които са обитавани изцяло или доминиращо от българи: Казан бълнаръ (дн. гр. Котел) и с. Чътък (дн. с. Тича). Само като илюстрация ще цитирам обобщените описни данни от 1555–1556 г.: „Казан бълнаръ – домакинства на стари дербенджии – 60, домакинства на дербенджи, които плащат *авариз* – 30, други домакинства – 81, неженени – 146, вдовици – 12; с. Чътък – домакинства мюсюлмани – 5, неженени – 2; домакинства на дербенджии – 90; домакинства [извън дербенджиите] – 115; неженени – 219; вдовица – 1“.

В началото на XVIII в., както сочат данните от поименния *джизие* регистър от първата четвърт на XVIII в.²², християнското население е концентрирано в 6 големи селища. Това са: Осман пазар (дн. Омуртаг), Казан/ Казган бълнаръ (дн. гр. Котел), село Чътък (дн. с. Тича), село Конак, село Болу късъгъ (дн. с. Драгановец), село Каб дагъ (дн. с. Горна или Долна Кабда). Три от тези селища са с дербенджийски статут – село Казан бълнаръ, село Чътък и село Конак – факт с особено важно значение с оглед на типологизирането на селищата в региона. Интересна интерпретация на появата на дервенджийски селища в региони на тюркска колонизация прави М. Кийл на основата на ситуацията в Тозлука. Според него е очевидна връзката между идването на новите заселници, предизвикали брожения в региона, и даването на дервенджийски статут на местните жители, които срещу задължението да охраняват пътищата получават определени данъчни

облекчения, както и правото да носят оръжие. Според М. Кийл всъщност става въпрос за политика на централната власт, която се опитва да задържи християнските села населени, като им дава привилегии и статут, благодарение на който те могат да се защитават, независимо дали са разположени на важен път или не.

При анализа на регистровите данни изпъква липсата на типични „смесени селища”. Центърът на казата – град Осман пазар – е с доминиращо мюсюлманско население. И обратно – малобройна ислямска общност е регистрирана в християнското село Чътак през 1555–1556 г. (5 представители на пълночленни домакинства и 2 неженени), която се запазва със сравнително устойчиви показатели през следващите два века. Останалите християнски села биха могли да бъдат определени като средни и средно големи съгласно петчленната схема, използвана в демографските изследвания – регистрирани са с жителски състав между 21 и 40 домакинства и 41–80 домакинства²³. В началото на XVIII в., както сочат обработените описни данни, средният жителски състав на мюсюлманските селища е сравнително нисък – средно около 28 домакинства, поради което мюсюлманският елемент в казата съставлявал около две трети (73%) от всички нейни жители.

Регистровите данни от XVI–XVII в. индикират интензитета и посоките на миграционните процеси, повлияли върху етнодемографската характеристика на региона, чрез изричното обозначаване на пришълците и използваните пояснителни етноними (*влах, сърбин, рум, татар* и пр.) и прозвища. В съпоставителен план правят впечатление сравнително малкото пришълци в селищата с мюсюлманско население, за разлика от постоянно нарастващия им брой в християнските. Не без значение е и социалната характеристика на миграционния поток – в процентно съотношение доминират пришълците дербенджии. Впечатляващата им концентрация през целия разглеждан период в дн. гр. Котел например отчетливо маркира етапите на разрастване и превръщане на селището в един от центровете на Българското възраждане.

За динамиката на демографските процеси свидетелстват и т.нар. „бягства на раята” – често срещано явление през XVI–XVII в. В описа от 1641–1640 г. например за жителите на 13 селища (общо 60 домакинства) е отбелязано лаконичното „забегнали”.

Тази специфична демографска и етнодемографска картина определя и същностните характеристики на ислямизацияния процес в Омуртагско и различията в сравнение с начина, по който този процес протича в т.нар. „смесени” райони. Селищата тук, както вече споменах, с малки изключения (с. Читак, гр. Осман пазар) са или с мюсюлманско, или с християнско население. Все пак наличието на данъкоплатци, регистрирани с прозвището „син на Абдуллах” в описите от XVI и XVII в., приемано за категоричен белег за конвертиране, сочи, че част от мюсюлманските жители са били обърнати в исляма неверници. В описа от 1524–1550 г. в с. Мечюкджюлер по този начин са отбелязани 6 от общо 29 вписани мюсюлмани; в с. Хюсеинлер – 1 от общо 10; в с. Кулагуз – 3 от 74 и пр. В дербенджийското

с. Чътак, в което през целия период се запазва една малка мюсюлманска общност, в описа от 1555–1556 г. така са записани трима от общо деветте мюсюлмани.

В съпоставителен план най-голям процент от новите мюсюлмани са регистрирани сред робите и военнопленници в казата и принадлежащите ѝ селища. Тук е мястото да спомена и един косвен индикатор за ислямизацията в региона, респективно за промените в етнорелигиозния му облик – названията на някои селища с мюсюлманско население – Деспотлар/Десботлу/Деспотлулар (дн. с. Росица), Добриджелер/ Добраджълар/ Добродиче (дн. с. Добротица), както и Добрика, с друго име Съгърджа/ Съгърджълар (дн. с. Рътлина, обл. Търговище) и др.

От особено значение за формирането на новата етнорелигиозна картина на региона и конфесионалните взаимоотношения е начинът, по-който прониква и се разпространява “другата” религия. Сравнително обемен, макар и фрагментарен характер, имат сведенията за проникването и различните нива на налагане на исляма в Омуртаг и Омуртагско. Обобщените данни от регистровите и единичните документи разкриват чувствителна концентрация на култовите средища на ортодоксалния и мистичен ислям – джамии, месджиди, теккета, тюрбета. Тя е фиксирана и в топонимията – в селищни названия като Тюркеше, Тюрбе, Шейхлю и пр., както и в антропонимията на населението – в избилстващите съставки от типа *деде*, *баба*, *шейх*, *тур* и пр. Очевидно, спецификата на създалата се религиозна атмосфера е повлияна и от сблъсъка на сунитската ортодоксия с различните прояви на т. нар. хетеродоксен ислям²⁴.

Макар и не толкова обилни, но безспорно не по-малко интересни, са сведенията относно социалната характеристика на немюсюлманите. Доминиращата част от християнското население е с дербенджийски статут, но в коментираните регистрови данни се открояват и общностите на джелебкешани (население, натоварено с доставката на овце и кози за продоволствието на големите градове и на армията срещу определени данъчни облекчения) и войнуци (ангажирани с поддържането на султанските конюшни и обоза на армията във военно време), а в различните маргинални вписвания към имената са фиксирани занаятчии и търговци. Най-разнородна откъм социален състав, етническа и религиозна характеристика е немюсюлманската общност в центъра на казата – дн. гр. Омуртаг. Достатъчно е да посоча, че в в *джизие* регистъра от началото на XVIII в. за принадлежащите към нея е отбелязано, че са „местни и преминаващи търговци на дребно”, а антропонимичните данни идентифицират сред тях арменци, гърци, албанци.

При анализа на именната система на немюсюлманите прави впечатление, че доминират имена от общохристиянски произход (еврейски, гръцки и латински) като Илия, Георги, Никола, Йован, Стефан, Петър, а вариантността на славянските имена е твърде ниска – Рад, Белослав, Доброслав, Драгин, Дабижив, Тихол, и др. В описните данни, най-вече за данъка джизие, се натъкваме на специфично гръцки имена – Киряк, Лефтер; на арменски – Саркиз, Агоп, Киркор; албански – Лека, Йон, както и на имена от тюркски произход – Курд, Куман, Балабан, Караджа и пр.

След всичко казано дотук ще отбележа, че регистровите данни до началото на XVIII в. открояват ясно посоките на селищно развитие и етнодемографски промени. Плътноста на селищната мрежа, числеността на пълночленните домакинства, както и топонимичните данни подсказват, че процесите на тюркиска колонизация, на преселване и усядане на местното население са най-интензивни от средата на XVI в. до първата половина на следващия XVII в., тъй като показателите за демографско и селищно развитие впоследствие се запазват сравнително устойчиви.

БЕЛЕЖКИ

¹ Чолов 1999: 93–104. В същия том вж. и Маждракова-Чавдарова 1999: 104–163; Ковачев 2003: 283–323.

² Ковачев 2003: 283–323. В изследването си той се позовава на публикуван регистров материал – два кратки (*иджмал*) регистри от 1479 и 1485 г. и на някои данъчни описи от последните документални постъпления от Истанбулския османски архив – съкратен регистър от 1523–1537 г./ВОА, TD 370 и подробен регистър от 1541–1545 г./ВОА, TD 439 XVI в. и на *авариз* регистъра, съставен според автора през 1642–1643 г./ВОА, TD 771. Авторът отбелязва, че въпреки постиженията в работата на Петър Чолов върху историческата съдба на региона през XV–XVII в., той допуска неточности в очертаването на административното деление и селищната картина.

³ Кийл 2005: 223–250. Статията е публикувана първоначално на английски език в: Kiel 1991: 1–29.

⁴ М. Гимбутас разглежда идването на индоевропейците като една мощна колонизационна вълна, изцяло изместила, абсорбирала и задушила заварените по места езици и култури – Gimbutas 1971.

⁵ М. Кийл се спира на въпросите относно характера на юрушката организация и на наложените тези за християнската предислямска религиозна принадлежност на по-голямата част от юруците. Без да оспорва факта, че голяма част от тях са конвертити християни или освободени роби, авторът обръща внимание, че явлението е с ограничен характер и не би следвало да се абсолютизира (Кийл 2005: 229).

⁶ Съхраняван в НБКМ под сигнатура Ор. отд., Нк 12/9, л. 35а. Публикуван от Ковачев (Ковачев 1997: 160–161).

⁷ Съхраняван в НБКМ и ЦДА под сигнатура TD 439 / ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863/25, с. 184–200, 209–211, 217.

⁸ Съхраняван под сигнатура НБКМ, Ор. отд. Ф. 20, а. е. 261 д, л. 1б–6а Превод на регистъра се съдържа в публикацията на Стойков (Стойков, 1964: 1–22). Поради редица неточности при разчитане на личните имена и несъответствия при четенето и идентифицирането на селата, тук се позовавам на новия прочит на регистъра от Ст. Андреев. Вж. Андреев, Калицин, Мутафова 2009.

⁹ Съхраняван под сигнатура ВОА, TD 771 / ГУА, ЦДА, кмф, 10, инв. № 863/12, с. 259–285. Цялостният документ, чието начало липсва, се състои от 321 номерирани страници (162 кадъра). Тъй като датата на съставянето на документа липсва, посочената датировка е

извлечена от основните и допълнителни текстове в запазената част от него. Така най-ранната отметка, направена на с. 309, е от 11–20 *ребиолеввел* 1051 (20–29.06.1641) г., а най-късната, в допълнително вписване на с. 59, е от 22 *шабан* 1070 (3.05. 1660) г.

¹⁰ Съхраняван под сигнатура НБКМ, Ор. отд., ОАК 129/3, л. 16б.

¹¹ Съхраняван под сигнатура НБКМ, Ор. отд., D 367, л. 100 б, 105 б.

¹² Съхраняван под сигнатура ВОА, Mevkufat Kalemî, N 2771 / ГУА, ЦДА, кмф, 10, инв. № 863/38, с. 10–11, 24

¹³ Съхраняван под сигнатура НБКМ, Ориент. отд., ОАК 13/60, л. 116–13б

¹⁴ Съставянето му е датирано през 1642 г. и в изследването на Кийл, М. “Трансплантираният” Анадол? Модели на демографски, религиозни и етнически промени в района на Тозлука (Североизточна България) 1479 – 1873 г. – Кийл 2005: 223, бел. 6. Относно аргументацията за датирането му между 1641–1660 г. вж. бел. към док. № 6. (Андреев, Калицин, Мутафова 2009)

¹⁵ Посочената в настоящия сборник датировка е извлечена от основни и маргинални текстове в запазената част от регистъра, тъй като датата на съставянето на документа липсва. Вж. по-подробно текста в док. № 2 (Андреев, Калицин, Мутафова 2009).

¹⁶ Вж. например Ковачев 2003: 28–287. Авторът подчертава, че подобно предположение не намира потвърждение в османския регистров материал и особено в тимарските описи от XV и XVI в.

¹⁷ Датировката на муфасал дефтера се поставя между 1524 и 1550 г. по маргинални бележки.

¹⁸ Тимюрхан, шейх – военачалник, участник в завоевателните походи на Мурад I, получил *миож* от султана в района на гр. Диметока (Димотика, дн. гр. Дидимотихон, Гърция). Впоследствие поземленото владение било превърнато във вакъф, освободен от всички *авариз-и диванийе*.

¹⁹ В османската административна и канцеларска практика общото значение на *шериф*, сейид (ессейид) и Ал-и ресул е благородник и потомък от фамилията на Пророка, като сейид (ессейид) е и титла, употребявана при обръщение към високопоставени и уважавани лица от административни и военни служби.

²⁰ Гьореджиите спадат към категориите население със специални задължения, специализирани в отглеждането и дресирането на жребчета от една до тригодишна възраст.

²¹ След отмяната на закона за принудителното събиране на християнски момчета за корпуса в тази група започнали да постъпват децата на еничарите, които трябвало да заместят бащите си.

²² Дефтерът е датиран през последните години на XVII и най-вероятно първото десетилетие на XVIII в. в изследването на Ст. Първева (Първева 2006: 247–258), вж. по-специално бел. 2, с. 257.

²³ I група – много малки села – до 5 домакинства; II група – средно малки села – от 6 до 20 домакинства; III група – средни села – от 21 до 40 домакинства; IV група – средно големи села – от 41 до 80 домакинства; V група – много големи села – над 80 домакинства. Тази петчленна схема е използвана в изследването върху селищната мрежа на Никополски санджак от Цв. Георгиева – Георгиева 1999: 71 (типологизацията е по семейства с уговорката, че регистрираните домакинства (ханета) съответстват на отделни семейства – пълноценни и вдовишки, християнски и мюсюлмански). В изследването си върху Видин и Видинско през XV–XVI в. В. Мутафчиева обособява селищата в 9 групи – до 3, 5, 10, 20, 30, 40, 50, 100 и над 100 къщи. – Боянич-Лукач 1975: 30. Друг тип групиране е приложен в споменатото изследване

на Ст. Първева (Първева 2006: 34–35). Селищата са разпределени в 12 групи според броя на пълнолетните мъже немюсюлмани.

²⁴ По-подробно вж. у: Mutafova 2007: 249–259.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

НБКМ, Ор. отд., Нк 12/9, л. 35а.
НБКМ, Ор. отд., ОАК 129/3
НБКМ, Ор. отд., ОАК 13/60
НБКМ, Ор. отд., TD439
НБКМ, Ор. отд. Ф. 20, а. е. 261
НБКМ, Ор. отд., D 367
ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863/12, 25, 38
ВОА – Istanbul, TD 771
ВОА – Istanbul, Mevkufat Kalemi, N 2771

Стефанов 1935: Стефанов, Л. Град Омуртаг. Принос към историята на града. Омуртаг.

Боянич-Лукач 1975: Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през XV–XVI в. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. Предг. В. Мутафчиева. С.

Братованов 1981: Братованов, П. Град Омуртаг – 1967. Омуртаг.

Георгиева 1999: Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. С.

Маждракова-Чавдарова 1999: Маждракова-Чавдарова, О. Град Омуртаг през епохата на Възраждането. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура. Т. 1, Варна, 104–163.

Андреев, Калицин, Мутаfoва 2009: Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци (в съавторство). Издателство “Фабер”. В. Търново.

Кийл 2005: Кийл, М. “Трансплантираният” Анадол? Модели на демографски, религиозни и етнически промени в района на Тозлука (Североизточна България) 1479–1873 г. – В: Кийл, М. ХОРА И СЕЛИЩА в България през османския период. Събрани съчинения. С.

Ковачев 1997: Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV век, съхраняван в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий”. С.

Ковачев 2003: Ковачев, Р. Османотурски регистри за казата Ала клисе (Осман пазарь) от втората половина на XV–XVI в. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура. Т. 2. Съст. Ив. Радев, М. Тошев. В. Търново, 283–323.

Първева 2006: Първева, Ст. Поселищна мрежа на населението от Разградска, Търговищка и Омурташка кази в края на XVII и началото на XVIII век. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура. Т. 4. Съст. М. Тошев. В. Търново, 247–258.

Радусев, Ковачев 1996: Радусев, Евг., Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на република Турция. Ред. Ст. Андреев. С.

Стойков 1964: Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – ИВАД. кн. XV. В., 1–22.

Чолов 1999: Чолов, П. Омуртаг и покрайнините Герлово и Тузлука през XV–XVII векове – територия, селища, центрове. – В: Град Омуртаг и Омуртагския край. История и култура. Т. 1, Варна, 93–104.

Mutafova 2007: Mutafova, K. The Cult of the Saints in the *Alevi* Villages of Yablanovo (Alvanlar), Malko Selo (Küçükler) and Mogilets (Veletler) in Bulgaria. – In: 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik. Ankara, Cilt 1, s. 249–259.

Kiel 1991: Kiel, M. Anatolia Transplanted? Patterns of Demographic, Religious and Ethnic Changes in the District of Tozluk (N.E. Bulgaria) 1479–1873. – *Anatolica* 17, Annuaire international pour les civilisations de l'Asie Antérieure, Leiden-Leuven, 1–29.

Gimbutas 1971: Gimbutas, M. The Slavs. London.

Renfrew 1987: Renfrew, C. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-Europeans. London.